

Тешебаев М.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУУТУУДА КҮҮЛӨРДҮ КОЛДОНУУ

Тешебаев М.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕЛОДИЙ В ИЗУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Кыргыз адабиятын, тарыхты, адепти, музыканы, кол өнөрчүлүгүн, көркөм өнөрдү интеграциялоонун бир маанилүү мүмкүнчүлүгү – комуз күүлөрү.

Элибиздин байыртадан берки турмушунун ажыралгыс бир бөлүгү болгон комуз өнөрү, комузчулук соңку жылдарда аябай эле унутулуп, окуучулардын дээрлик көпчүлүгү кара күүлөрдү түшүнбөй, укпай калды. Бул көрүнүш өзгөчө биздин Баткен облусунун аймагында кеңири таралды. Мына ушул кенемтени толтуруу үчүн мектептерде комуз ийримдери, комузчулар менен жолугушуулар, комуз күүлөрүн угуу иш чаралары жетишсиз, аны үчүн кыргыз адабиятындагы, тарыхтагы, адептеги, мекен таануудагы бир катар темаларды өтүүдө күү уктуруунун мааниси чоң. Мисалы, кыргыз географиясы, мекен таануу сабактарында «Ала-Тоо», «Ысык-Көл», «Керме-Тоо», «Келгин жаз» деген сыяктуу күүлөр уктурулса, чыгармалардагы трегедиялуу учурларда («Карагул ботом», «Кожожаш», Манастын өлүмү ж.б.) «Көкөй кести», «Сынган Бугу», «Нысыйкат» ж.б. күүлөр уктурулат.

Күү иликтөөчү А.Кайбылда уулу кыргыз күүлөрү тууралуу мындайча жазат: «Кыргыз күүлөрү турмуш таасирлеринен, олуттуу окуялардан, же адамдын ички сезимдеринен улам жаралат сыңары. Ага төмөндөгү мисалдарды кошумчалай кетели:

1. Элибиздин өткөндөгү тарыхын, улуттук асыл наркын сактоо максатында жаралган даректүү күүлөр:

«Манас» күүлөр, байыркы Култегин бабага арналган күүлөр, эпостук дастан күүлөр; «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Мендирман», «Култегин», «Гүлгаакы», «Шырдакбектин Боз жорго», «Аккочкор Каңкы», «Айхан» («Кетбука»), «Саринжи Бөкөй», «Кыз Дарыйка», «Жусуп менен Зулайка», «Кожожаш», «Ак Мактым», «Ак Мөөр», «Бекарстан», «Баатыр Карагул», «Карагул ботом», «Аксаткын менен Кулмырза», «Кулпенде», «Канышбек», «Мистекан», «Бургуй», «Үчүкө, Түлкү» ж.б.

2. Адамдардын өмүр тирлиги, жашоо турмушу, инсандык өзгөчөлүгү, социалдык-саясий абалы да кыл кайрыгында «Арман», «Кошок», «Керээз», «Ботой», «Кербездер» жанрында ишке ашырылган. Арман күүлөр: «Керимбайдын арманы», «Байгазынын арманы», «Балбактын арманы», «Абактын арманы», «Бердикожо жалгызым», «Бекташ», «Кара тураптын арманы» ж.б.

Кошок күүлөр: «Артык баатыр кошогу», «Курманжан даткага кошок», «Баатыркандын аялдарынын кошогу», «Чыныбайдын кыздарынын кошогу», «Аксылык Саламаттын келининин кошогу»;

Ботойлор түркүмүнөн: «Күрөңкөйдүн ботою», «Арстанбектин ботою», «Кудайбергендин ботою», «Ниязальнын ботою», «Токтогулдун ботою»;

Кербездерден: «Муратаалынын кербези», «Токтогулдун кербези», «Шекербектин кербези» ж.б. Мезгилдин агымына жараша кандайдыр себептер менен автордун ысмы унутта калып, күүнүн аталышы абстракттуу мүнөздөгү өткөн учурлар да кезигет. Мисалы: Капалдын арман күүсү («Көкөй кести»), «Байгазынын арманы» («Сынган Бугу»).

3. Замана, коом, турмуш, айлана-чөйрө, жаратылыш, элдик салт-санаа, адамдык адеп-ахлак таасирлеринен улам санат, насаат тариздүү дидактикалык мүнөздөгү, философиялык ой туюмду камтыган абалкы жана азыркы мезгилдин күүлөрү. Бул күүлөр «Камбаркан», «Шыңгырама», «Толгоолор» курамдарына ыкташып, музыкалык ой сезимдердин маңызын, көп жактуулугун аныктоого багытталган. Алар: «Малчынын камбарканы», «Чабандын термеси», «Тынчтык урааны», «Кыз кыял», «Карылык», «Келиндердин кер толгоо», «Коңур каз», «Таң булбулу», «Ала-Тоо», «Ысык-Көл», «Керме-Тоо», «Бешик күү», «Келгин жаз», «Такмаза», «Караөзгөй», «Насыйкат», «Миң кыял», «Дүнүйө», «Керр толгоо», «Чайкама», «Сурнай күү», «Желдирме» ж.б.

Көрүнүп тургандай комуз күүлөрү тематикага өтө бай, ошого жараша идеялык маани-маңызы ар кыл. Ар күүнүн өз аты бар, өз баяны, таржымалы бар. Илектей келсең ар бир күү – үлкөн дастан, үлкөн чыгарма.

Дүңүнөн байкаганга комуз күүлөрү чертилип жаткансыйт. Бирок, эмнеге багышталып чертилип жаткандыгына көпчүлүк адамдар кайдыгер. Бул чалкештикти көз жумдулукка салбай үч кылдын тили-дилине сүңгүп кирип, ыргактан ыргакка, кайрыктан кайрыкка көңүл төшөп, күү дарегине, тарых – таржымалына издек салсак, аны менен сырдаша билүүгө үйрөнүшүбүз керек окшойт» (1).

Жогоруда көрсөтүлгөндөй кыргыз күүлөрүнүн тематикасы да, мазмуну да, формасы да өтө бай. Бирок ошол байлык азыркы окуучуларга, эртеңки муундарга жетпей жатат. Ушул эле нерсени кыяк күүлөрүнө карата айтууга да болот.

Адабиятта кыргыз күүлөрүн пайдалануунун, музыка сабагы менен интеграциялоонун биз бир нече жолдорун, ыкмаларын сунуш кылабыз.

1. Айрым темалар эки предметте (музыка – адабият) тең кайталанат, мисалы, «Токтогул Сатылганов – улуу акын жана композитор», «Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Карагул ботом» ж.б. Мындай учурда адабий текст менен бирге күү жана күүнүн баяны сөзсүз уктурулууга тийиш.

2. Кээ бир элдик чыгармалардын көркөм текстти да, комуз күүсү да бар, мисалы, «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Култегин», «Гүлгаакы», «Шырдакбектин Боз жорго», «Саринжи Бөкөй», «Кожожаш», «Ак Мактым», «Ак Мөөр» ж.б. Мындайда адабий текст менен күүлөр бири-бирин толуктап турат.
3. Айрым адабий тексттердин мазмунун түшүндүрүү учурунда, текстти көркөм окуу кезинде окуучулардын көңүлүн анчалык бурбай, музыкалык фон катары күү ыргактарын уктуруп туруу кажет.
4. Окуучулардын оозеки кебин өстүрүү тапшырмаларында, дилбаян, изложение, реферат, доклад даярдоодо күүлөрдүн тарыхынын тексттин пайдалануу.
5. Дистан айтуу учурунда аны күү менен коштолуу. Мисалы, «Манас» эпосун окутуу учурунда, же класстан тышкаркы иштерде дастанга байланыштуу «Манас күүлөр», «Чоң казат», «Манастын кошогу», «Каныкей күүлөр», «Каныкейдин арманы», «Алмамбет күүлөр», «Алмамбет менен Чубак» («Жол талаш»), «Алмамбеттин жомогу», «Алмамбеттин арманы», «Семетей күү», «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качканы» ж.б. күүлөрдү угузуп туруу.

Кыргыз адабияты сабагында комуз жана кыяк күүлөрүн пайдалануу менен окуучулардын адабий жана музыкалык, жалпысынын эстетикалык табитин жогорулатууга мүмкүнчүлүк ачылат, экинчиден, тарых, адеп, мекен таануу, музыка сабагына өтүлгөн материалдар кайра эске түшүрүлөт, бышыкталат жана жаңы маалыматтер берилет, ошол эле кезде элибиздин тарыхый-маданий улуу мурасы болгон комузга, комуз күүлөрүнө карата окуучулардын шыктануусу жогорулайт.

Эл акындарынын чыгармаларын окутуу учурунда да интеграциялык процесстер кеңири ишке ашырылат. Анын айрым бир мүнөздүү учурларын карап көрөлү.

Окуу программасында төмөнкүдөй сунуштар орун алган:

Каада-салт ырлары: «Алдей-алдей, бөбөгүм», «Акыйнек», «Жарамазан» (2 саат).

Каада-салт ырларында элдин үрп-адатынын, салт-санаасынын, турмуштук түшүнүгүнүн, көз карашынын көрсөтүлүшү. Ырасымга байланыштуу окуяга карата чыгарылган жана ырдалган ырлардын мазмунундагы жана формасындагы өзгөчөлүктөр. Ырлардын аткарылыш бөтөнчөлүктөрү, этнопедагогикалык идеялар жана эл турмушундагы мааниси.

Барпы. «Жакшы кыз», «Өзү каар, тили заар кыз», «Болоор жигит», «Болбос жигит», «Эр жигитке сын» (3 саат).

Жакшы адам жана жаман адам жөнүндөгү элдик түшүнүктөр Барпынын чыгармачылыгында. Жакшылыкты жана жамандыкты көрсөтүүдө акын кол.

Токтогул. «Үлгү ырлар» (2 саат).

Жаштарды оң сапаттарга, нравалык бийик идеалдарга чакыруу – Токтогулдун чыгармачылыгынын башкы темасы. Ырлардагы нускалуу ой берметтери.

Адабият теориясынан. Санат-насыят, үлгү ырлары.

Жогорудагыдай санат-насыят ырларын талдоо учурунда интеграциялоочу жагдайлар – музыка сабагынан санат-насыят, терме ырларын аткаруудагы өзгөчөлүктөр жана адеп сабагынан кыргыздардын элдик тарбиялоо салттары.

Токтогул Сатылгановдун бир ырын окуп көрөлү:

Жагалданып байге алса,
Күлүк ат көркү жарышта.
Жакшы болсоң азамат,
Болбос ишке тырчыгып,
Жаман сөзгө барышпа.
Андан көрө жадырап,
Жакшы сөз менен арышта.
Жакшы кийсең, жаш балдар,
Көйрөңдөнүп элирбе.
Жаш кезинден кызмат кыл,
Баркыңды билген элиңе.
Өзүңө керек болбосо,
Бирөөнүн жолун торгобо.
Башкаларга жеткирбейт,
Басыгы болот жоргодо.
Пайгамбардын сөзү деп,
Апырылтып калп айтса,
Ишене бербө молдого.
Кез-кез келчү меймандан,
Тумагыңды катпагын.
Душманыңа алданып,
Элиндин сырын сатпагын.
Бет келген жоодон качпастан
Ишеничин актагын.
Жаш кезинден жаркылдап,
Эмгегинден талбагын.
Карыганда калп айтып,
Көрүнгөн жерге барбагын.
Баркың кепип карганда,
Шүмшүк болуп калбагын.
Көрүнгөңгө карыз болуп,
Сөз ээрчитпе артыңдан.
Ачылып топко ырдабай,
Адашып жүргөн калкымдан.
Ашыра сүйлөп мактанып,
Улууларга калп айтпа.
Калпычы атка коносун,
Бир эмес, жалпы калк айтса.

Жаштарга арналган бул санат-насыят ырын сабакта интеграциялык ыкма менен түшүндүрүүдө ырды ар кандай акындардын аткаруусунда угуу, окуучулардын өздөрүнүн ичинен жөндөмдүүлөрү төкмөлөрдүн салтына салып аткарып көрүү менен эң биринчи учурда тексттин музыкалуулугун туюп билет. Экинчи учурда кыргыз тили сабагы менен байланыштыруу үчүн атайын талдоолор жүргүзүлөт.

Адабияттар:

1. Кайбылда уулу А. Күү баяны. 1-китеп. – Б.: 2000, 6-7-б.